

Наталія Коваленко,
Кам'янець-Подільський національний університет
ім. Івана Огієнка

СПЕЦИФІКА НОМІНАЦІЇ СМАКОВИХ ВІДЧУТТІВ У ГОВІРКОВОМУ МОВЛЕННІ

У статті проаналізовано особливості вживання фразеологізмів на позначення понять 'смачний' / 'несмачний' у лексикографічних працях і текстах сучасного діалектного мовлення.

Ключові слова: фразеологізм, діалектний текст, говірка.

Natalia Kovalenko. Specificity of nomination of the taste feelings in dialect language.

In the article we analyzed the features of phraseological units for nominating the notion 'tasty' / 'not tasty' which were using in lexicographic works and texts of modern dialect language.

Key words: phraseological unit, dialect text, dialect.

Вивчення лексики та фраземіки діалектних систем створює основу для узагальнень про шляхи розвитку не лише територіального мовлення, а й загалом національної мовної картини. Актуальними є систематизація та опис загального словникового фонду, дослідження мовних одиниць на часовому, просторовому та функціональному рівнях.

Над поповненням емпіричної бази фразем, поширених на окремих територіях, апробуванням різних методів і прийомів у з'ясуванні структурно-семантичних і функціональних особливостей фразеосистем українських говорів працюють Г.Л. Аркушин, Н.Д. Бабич, Д.В. Ужченко, Г.М. Доброльожа, Н.В. Кірілкова, З.С. Мацюк, Г.Ф. Ступінська, Д.В. Ужченко, М.Б. Яким та ін.

За даними масиву діалектних текстів і фразеологічних словників говірок поки що відсутні дослідження семантико-структурних особли-

востей фразеологізмів різних українських ареалів, що визначає актуальність пропонованої статті. Джерельною базою для аналізу особливостей уживання фразеологічних одиниць на позначення понять 'смачний' / 'несмачний' послуговували тексти, записані автором від носіїв подільських, наддністрянських, волинських говірок південно-західного наріччя української мови впродовж 2000–2012 рр., а також опубліковані словники фразем, що презентують три наріччя української мови.

Зауважимо, що словник фіксує певне значення фраземи у конкретній говірці й не передає більшості її семантично, структурних і стилістичних можливостей (ситуативних, контекстуальних тощо), що можуть виявлятися у реальному говірковому тексті.

У текстах діалектного мовлення, що мають специфічні риси, пов'язані з усною формою висловлення, можна спостерігати структурно-значеннєві риси фразеологічних одиниць, їх функціональні особливості, семантичну організацію, а особливо контекстуальні можливості. На думку П.Ю. Гриценка, діалектні тексти – це «реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови» [4:16]. У сучасних діалектних текстах виявляємо фраземи у різних контекстуальних ситуаціях з відтінками смислового та емотивного плану вираження. Особливо цінним є те, що на тлі фразеології розкривається рівень мовної вправності носія говірки, додаткова інформація про поширення та модифікації мовних явищ у просторі й часі.

Однією з визначальних рис фразеологічних одиниць є їх здатність вербально передати широкий спектр людських емоцій і відчуттів. Носій говірки, мовець намагається чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, влучні фразеологічні одиниці, що є важливим показником мовної компетенції, додає знань про говірку як ідіом.

Для науковців залишається актуальним розуміння схеми переходу елемента позамовної дійсності у вербальний варіант, який досвід і відчуття набувають символічності та можливості відтворюватися в мовленні. Фразеологічні одиниці характеризуються економічністю й точністю, ще й надають мовленню колоритності й самобутності, вміло вжиті у спілкуванні, вони концентрують головну думку, не потребують уточнень і роз'яснень.

Експресивність респондента пов'язана з різними видами оцінок та емоцій, що вимагає відповідної лексики, а також фразеологізмів, які здатні виражати інтенсивність ознаки.

На позначення понять 'смачний', 'смачно' в сучасних текстах діалектного мовлення знаходимо лексеми *добрий, смашний, смаченький*,

об'єдєня, вкусно: у середньонадніпрянських говірках – і *пичеш* / і *добрий хл'їб* / *разовий* [3:75]; у західноподільських – *тод'ї така каша була смашна* / *пшон'ана* (с. Лошківці, Дун.); *коли ўже тої мац'ок сп'їкс'а* / *то такиї запах* / *ну на ўс'у ЙІванк'їўску* // *таке ўже смачнен'ке* / *ну таке ўже добре* (с. Дунаївці, Дун.); *була пєчєн'а* // *ўкусно* / *їїї ї пїєцу ўкладали ў чугуни і ўсували ў пїєц* // і *така була об'єд'єн'їа* / *шо прот'їў с те^ппер'їшн'ого* / *небо і зем'л'а* / *таї ўс'о* (с. Міцівці, Дун.). В унікальному виданні, що фіксує лексико-фразеологічний фонд мовлення львів'ян, що «репрезентує явища, які характерні для всього південнозахідного наріччя з усіма його тенденціями до запозичень зі слов'янських та неслов'янських мов» [9:8], знаходимо більше лексем на позначення поняття 'щось смачне' – *присмаки* [9:470], *смаколик* [9:528]; 'дуже смачний' – *лакомий* [9:324], 'надзвичайно смачний' – *пишний* [9:437]. Фразеологічні одиниці 'надзвичайно смачне' – *небо в ґємбі* [9: 173], 'неймовірно смачне, але таке, яке насправді не існує' – *фіґу-макаґіґу* [9:528].

Відчуття несмачного заковано в лексемах *люра*, *пиндиґа*, але йдеться лише про несмачну рідку страву (зупу, юшку) [9:339, 434]; у західноподільських говірках – *паршивий: суп давали такиї паршивий* (сmt. Стара Ушиця, Кам.). У мові творів українських письменників інтенсивність якісної ознаки може акумулюватися у фраземах однієї семантичної парадигми: *аж з душі верне* 1. 'дуже несмачний, нудотний' [8, I:73]; *хоч голову мий* 'дуже несмачний, рідкий, пісний і т. ін.' (про страву) [8, II: 486]; *хоч видивись* 'негустий, пісний, несмачний' (про рідку страву); *в рот не візьмеш* 'що-небудь дуже несмачне або непридатне до споживання' [8, I:128]; *як трава* 'несмачний' [8, II:894].

За нашими матеріалами, у фразеології переважають одиниці, що пов'язані з негативними емоціями, особливо це стосується досліджуваної теми відображення смакових відчуттів людини: у волинських говірках – *колоти в зуба (в носа)* 1. 'холодна їжа'. 2. 'несмачна страва' [6: 81]; у західноподільських – *ї ўже підросла либода* / *така зе'лєна була і ва'рили* / *шо не^пможна було поди'витис'а* // *але л'уди їїли* (с. Лошківці, Дун.).

Про несмачну страву у східнословобжанських говірках *каша на сьомому бульйоні* [7:238]; *як з-під крану* [7:283]; *із зеленим чаєм* [7:522]; у західноподільських *вітром чути*. Про несмачний пиріг у говірках Житомирщини кажуть *хоч об дорогу кидай* [5:134].

Найпоширенішим компонентом-зоонімом, що трапляється в складі фразем досліджуваного семантичного ряду, є *собака*: у східнословобжанських та степових говірках Донбасу – *[ї] собака не їстиме* [7:461], *[ї] собаки не з'їдять* [7:461], *[ї] собаки не їстимуть* [7:461], *хоч (хоть) на*

собаку вилий [7:462], хоч (хоть) собакам викинь [7:462], собача радість 1. 'ліверна ковбаса'. 2. 'будь-яка несмачна страва' [7:417]; у середньонаддніпрянських говірках про яку-небудь погану, несмачну їжу – і (ї) собака не понюхає [11:63], собака і з маслом не зійсть [11:130], хоч на собаку вилий [11:148]; у полтавських – а цього бурдохлисту й собака не буде їсти (бурдохлист – погана, несмачно приготована їжа) [2:18].

Загальновідома фразеологічна одиниця хоч на собаку (на хвіст собаці) лий (вилий), вульг. 'дуже несмачний' (про рідкі страви і напої) [8, I:423] зазнала змін у говірках Середнього Полісся, де вираз супроводжується компонентом смачне – смачне, хоч на собак вилий [5:166]. У таких енантіофраземах спостерігаємо порушення смислових дистрибуцій між власне фразеологізмом і його обов'язковим супровідним словом, що є основою іронічних висловлень, пов'язаних переважно з характеристикою найвищого вияву ознаки чи стану. У текстах західнополіських говірок фіксуємо компонент пси: суп давали такий паршивий / шо і пси не хот'їли їсти (сміт. Стара Ушиця, Кам.).

За народними спостереженнями, свині не вибагливі у їжі, можуть їсти все, тому цілком мотивованими є фраземи східнословобожанських говірок із різним рівнем вияву ознаки: тільки (тіки) для свиней несмачний' [7:445], і свині одвертаються 'бридкий (звичайно про страву)' [7:444], і поросля їсти не буде чого 'що-небудь несмачне, погане' [7:402]. У середньополіському говірковому ареалі в такій мовній ситуації вживають вираз не їдять мухи 'щось несмачне, нікудишне' [5:113].

Певну шкалу виміру смакових відчуттів відбивають фразеологізми з компонентом кіт (кішка), зафіксовані лише в діалектному словнику В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка: і коти не їдять [7:254], і коти плюються [7:254], [ї] кішка їсти не буде [7:256].

У спогадах старших людей завжди є місце розповідям про голодні роки, про найсмачніші страви дитинства, про те, що в теперішній час ніщо не може зрівнятися за смаком з колишніми (тільки святковими) медом, маком, варенням: у західнополіських – з маком що-небудь дуже смачне' [1:103]; у східнословобожанських і степових говірках Донбасу – [як] два меди вмісті (разом) [7:322], [як] три меди вмісті (разом) [7:323], і меду не нада 'про щось приємне, смачне' [7:322].

У говірках Нижньої Наддніпрянщини побутують фраземи зі значенням 'пригостити чимось смачним' помазати морду варенням / повідлом [11:113], у яких 'смачне' мислиться як 'солодке'.

Сталий вираз за вухо не відтягнеш не фіксується у фразеологічному словнику української мови, але в гуцульських і середньонаддніпрянських говірках він уживається, відбиваючи особливості територіального мовлення: добрий, шо за вуха не відорвеш 'дуже смачний' [10:68];

*і пи́чеш / і до́брый хлі́б / разо́вий / бу́ло / йа́к напи́чеш / да́к і за́ |ухо
'д'т'агниш [3:75].*

Вигуків фраземи виявляємо в полі дружньої побутової комунікації, коли їх вживання справді актуалізоване: *бу́ла сма́ш'на 'каша / пшо́но / не́ та́ке йа́к |зара // то'д'і та́ка 'каша |була сма́ш'на шо́ де / пшон'а́на (с. Лошківці, Дун.).*

Вдаватися до посилення ознаки при передачі смакових відчуттів більшої інтенсивності ознаки респонденти можуть, використовуючи підсилювальну частку аж: у західноподільських говірках – *у ту |миску насипали тих барабол' і |д'іти й'д'ат аж за ву́хами тр'іш'чит* (с. Станіславівка Віньк.); у волинських – *і ото з'варимо пшо́на / посма́чимо / і та'к'і ку'сочки не'ве'личк'і по'р'іже'м / і напи́хайе'м |тойу 'кашойу пшон'анойу / і вари́мо // то з'валис'а кл'оцки / о / й'мо / аж за ву́хами тр'іш'чит'* (с. Лепесівка, Білог.)

В окремих випадках мовець уживає підряд два сталих вирази з однаковою семантикою, без ознак явища градації, що підтверджує мовленнєву вправність: *бо йа́к не́ по'солиш / |тому́ бу́де шо́ |в'ітром |чути / не'бу́де н'і ўкусу н'і ў голо'в'і н'і ў |писку / во та'к'і д'єла* (с. Дерев'яне, Кам.).

Нагромадження кількох фразем теж можливе в комунікативних ситуаціях, коли ці одиниці об'єктивно необхідні: *|ли́ст'ачка ки́дати дла́ пахно'ти / шоб йа́кис' боршч не́ чу́ |в'ітром / |али шо́би боршч йа́кис' та́кї бу́ / шо́би йе́го з апе'т'ітом по'й'істи / шо́би |миску |вилізати / йа́к то'ї ка'заў / |пал'чики обли́зати* (с. Дерев'яне Кам.). Фразеологічний словник української мови фіксує фразеологізм [*тільки*] *пальчики (пальці) оближеш (облизуй)* зі значеннями 1. Що-небудь дуже смачне. 2. Хтось дуже гарний, вродливий [8, II:570]. У сучасних текстах вираз уживають лише в першому значенні: у наддністрянських говірках *|але за́то та коўба́са та́ка |була / шо́ |пал'чики оближеш* (с. Жизномир, Буч.); у говірках Житомирщини *пальчики оближеш* 'дуже смачно' [5:130].

Для того, щоб конкретизувати, уточнити значення вжитої лексеми, у розповіді можуть вживати і фразеологізм: *ро́били ота́к'і ве'ли'чен'к'і пи'р'іжечки і на па'тел'н'у / воб'жарили чи на во'л'їці чи ў |жиров'і / то ўже́ йа́к'і бу́ли сма́чен'к'і / шо́ йа́зика́ з'іш'разом з |ними* (ст. Дунаївці, Дун.). Збільшення рівня інтенсивності вираження смакового відчуття може реалізуватися у нагромадженні кількох лексем, пов'язаних з оцінністю, і завершальним фразеологізмом як найбільш переконливим аргументом у висловленні спектру приємних смакових відчуттів: *хлі́б полу́чайе́ц'а ук'усни́ / |до́бриї / |випе'чен'ий хлі́б / |йїж і |хоче'ц'а* (с. Новоставці, Теоф.). У тексті виявляємо розвиток значення лексеми *випечений* – 'смачний'.

Отже, діалектна фразеологія безперервно живить мовлення влучністю змісту, експресивно-емоційною забарвленістю, варіантністю та синонімічністю. В основі образності народних фразеологізмів – спостереження над життям і поведінкою людини, тваринами, навколишнім світом. Текст має пріоритетну цінність у шкалі інформативності, особливо, коли предметом дослідження є домінанти у способах вербалізації відчуттів та емоцій.

Наступні дослідження можуть бути використані для виявлення лексем, що побутують лише у фраземах, фонетичних і граматичних явищ у сталих виразах, що знівелювалися в говірковому мовленні. Це дозволить розв'язати низку загальнотеоретичних проблем української діалектології, зокрема ареалогії.

Список умовних скорочень

Вінк. – Вінковоцький р-н, Кам. – Кам'янець-Подільський р-н, Дун. – Дунаєвецький р-н, Білог. – Білогірський р-н, Теоф. – Теофіпольський р-н Хмельницької області; Буч. – Бучацький р-н Тернопільської області.